

В. М. ДЕМЧЕНКО

кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри державного управління і місцевого самоврядування
Херсонський національний технічний університет
ORCID: 0000-0003-1841-7798

УРАХУВАННЯ В ДЕРЖАВНІЙ МОВНІЙ ПОЛІТИЦІ ЧИННИКІВ ОРГАНІЧНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У статті досліджено риси органічності української мови, що присутні як у її літературній формі, так і в діалектній. Проведено паралель із явищем адаптації етранжизмів (запозичень) у народній мові, що виявляє її орієнтацію на редукцію (спрощення) та дотримання законів української мови, які мають бути актуальними й сьогодні – у часи реального захисту національної мови від мови-агресора, якою є російська – мова колишньої метрополії. Тобто принагідно досліджено також явище калькування, зокрема й форм цієї мови, які волонтаристично було впроваджено в структуру української як місцевої. Аналіз здійснено відповідно до рівнів української мови – фонетичного, морфологічного, семантичного, лексичного та фразеологічного, на яких розглядаються як органічні діалектні одиниці, так і запозичення з інших мов, перероблені в народі задля комфортного їх використання. Спостережено принципову відмінність української мови від російської в сенсі виключної органічності першої, більшого наближення її до інших слов'янських мов саме у використанні зазначених органічних мовних форм.

Зроблено висновок, що російськомовна калька в діловому стилі мови може мовцем і не усвідомлюватися як неорганічна одиниця через свою «штампованість», проте в діалектному / розмовному мовленні ознака органічності є домінантною, що й зберігає українську мову та національну ідентичність загалом. Так, у діалектній / розмовній мові іношомвні запозичення адаптуються з метою утворення зручної для мовлення форми (на зразок «дохтур», «радіво», «транвай», «юль» тощо), яка, можливо, й не логічна, але органічна за фонетичними законами певного діалекту. Акцентовано, що здатність народної мови адаптувати таким чином іношомвні елементи є ознакою її розвитку й сили, навіть незламності, що сьогодні актуально. Зазначено, що попри структурну міцність української мови більш важливим на сьогодні – у її державному статусі – є функційний розвиток, що ще більш посилюється у воєнних умовах із колишньою метрополією.

Ключові слова: українська мова, органічність, етранжизми, редукція, мовна політика, калькування, захист національної мови.

V. M. DEMCHENKO

Candidate of Philological Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Public Administration
and Local Self-Government
Kherson National Technical University
ORCID: 0000-0003-1841-7798

ACCOUNTING OF FACTORS THE UKRAINIAN LANGUAGE ORGANIC DEVELOPMENT IN STATE LANGUAGE POLICY

The article examines the organic features of the Ukrainian language, which are present both in its literary form and in its dialect form. A parallel is drawn with the phenomenon of adaptation of exoticisms (borrowings) in the national language, which reveals its orientation towards reduction (simplification) and observance of the laws of the Ukrainian language, which should be relevant even today – in the times of real protection of the national language from the aggressor language, which is Russian – the language of the former metropolis. That is, the phenomenon of tracing, in particular, the forms of this language, which were voluntarily introduced into the structure of Ukrainian as a local language, was also randomly investigated. The analysis was carried out in accordance with the levels of the Ukrainian language – phonetic, morphological, semantic, lexical and phraseological, at which both organic dialect units and borrowings from other languages, processed in the people for their comfortable use, are considered. The fundamental difference between the Ukrainian language and the Russian language in the sense of the exceptional organicity of the former, its greater approximation to other Slavic languages, precisely in the use of the specified organic language forms, was observed.

It was concluded that the Russian-language trace in the business style of speech may not be perceived by the speaker as an inorganic unit due to its «stampedness», however, in dialect / colloquial speech, the sign of organicity is dominant, which preserves the Ukrainian language and national identity in general. Thus, in the dialect / colloquial language, foreign borrowings are adapted in order to form a form convenient for speech (for example, «dokhtur», «radio», «tranvai», «yul», etc.), which may not be logical, but organic according to phonetics laws of a certain dialect. It is emphasized that the ability of the national language to adapt foreign language elements in this way is a sign of its development and

strength, even indomitability, which is relevant today. It is noted that despite the structural strength of the Ukrainian language, functional development is more important today – in its state status – which was even more intensified in the wartime conditions with the former metropolis.

Key words: *Ukrainian language, organicity, foreignisms, reduction, language policy, tracing, protection of the national language.*

Постановка проблеми

Державна мовна політика передбачає насамперед захист мови національної більшості, що має конституційний статус державної та функційний – офіційної [1]. Отже, саме ця мова має вживатися в публічній сфері та виконувати представницьку функцію за кордоном [2]. Тобто український службовець або політичний діяч, перебуваючи навіть у відпустці, але називаючись саме як представник української влади, зобов'язаний у публічному мовленні – на рецепшині, в інтерв'ю, проголошуючи тости за столом – використовувати українську (чи англійську як міжнародну, але не російську як мову своєї колишньої імперії). Також державна мова має бути задіяна у всіх формах публічної комунікації на вулицях, зокрема в оголошеннях, рекламних або інформаційних написах, мікротопонімах тощо – тобто охоплювати функційний простір усієї життєдіяльності. Не вимагається її застосування лише в побутовій та церковній сферах комунікації, хоча у другій вона все одно вже домінує, а в першій поступово входить у субкультуру великого міста, де, звісно, імперські традиції є найсильнішими (скажімо, у тій же Індії в часи британського панування англійська мова була неодмінним чинником більшого престижу й заробітку, що відбилося через кілька поколінь уже й на генетичному рівні).

Проте захист мови полягає не лише в розширенні й забезпеченні її вживання у публічній сфері, адже загрозу для мови становлять і внутрішні її проблеми, найголовнішою з яких є нашарування (кальки) російськомовних елементів, що в умовах імперії впроваджувалися – і часом спеціально – у структуру підлеглої української (як і інших місцевих / периферійних / локальних / національних мов). Цьому сприяли не лише вказівки від партійних функціонерів, але й догідлива ініціативність місцевих мовознавців на академічному рівні, які навіть придумали принизливий термін «суржик» на позначення реалізаційної форми мовлення – звісно, що мішаної, звісно, що калькованої, але ж української (! – наша емоція – В.Д.). Проте це приниження призвело до того, що носії української стали соромитися своєї мови – мовляв, не вмію правильно розмовляти, тому й використовую російську. У певному сенсі це принижувало вже й російську, адже вона в Україні (та й в інших територіях «неосяжної») стрімко знижувала свій літературний рівень, щедро наповнюючись матизмами й місцевими формами, але майже на століття гальмувало використання української межі людьми. І лише сьогодні переважна кількість українців перестали її соромитися й почали нею пишатися (особливо після вторгнення російського агресора на територію України). У такому разі захисником мови стають уже не державні, а її внутрішні закони, що зберігають органічну форму та нівелюють неорганічну.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Питання органічності української мови, зокрема діалектного її страту, розглядалися лінгвістами ще у другій половині ХХ століття, а тому, на жаль, не отримали якихось нових перспективних пропозицій на сьогодні. Водночас соціальне функціонування мови перебуває в епіцентрі уваги науковців. Проте дослідження, наприклад, О. Ткаченка 1998 року щодо української фонетики в історичній ретроспективі [3] чи В. Франчука 1993 року щодо загального розвитку української мови в контексті східнослов'янського мовного конгломерату [4], чи й С. Єфремова у 20-ті роки [5] нині викликають цікавість через свою фактологічну спрямованість (наприклад, аналізується давньоруське літописання). До таких досліджень долучилися й ми, фіксуючи свою увагу на такому феномені української мови, як органічність [6]. Для верифікації фактологічних даних використовуємо лексикографічні праці, укладені В. Чабаненком [7; 8], а також Інститутом української мови НАН України [9]. Зрештою зазначені праці та вчені не займалися конкретно питаннями мовної органічності, яким ми й присвячуємо цю статтю.

Формулювання мети дослідження

Зважаючи на наведене вище, мета цієї статті – розглянути чинники органічного розвитку української мови в контексті їх урахування в державній мовній політиці. Це передбачає залучення діалектологічного й соціолінгвістичного аналізу, вивчення словникового матеріалу та дедуктивних підсумків.

Викладення основного матеріалу дослідження

Перед тим, як розглянути власне органічні риси української мови на всіх її рівнях, потрібно зазначити про два чинники, які впливають на формування мовця, – настановні та ситуативні, адже цей мовець може ту органічність і не усвідомлювати через генетичні зв'язки (субстанцію-код або мемузійне підґрунтя) чи через свідоме сприйняття своєї мовно-національної сутності (ідентичності) в певних історичних умовах. Наприклад, у період війни з російськими агресорами український народ став насправді новою політичною нацією, адже об'єднався через однакове почуття відрази до колишнього «старшого брата» та з метою перемоги над ним.

При цьому якщо ситуативні чинники домінують у дихотомії з настановними, то мовне планування держави матиме позитивні результати. І попри безсумнівне значення останніх у процесі розвитку мови та мовної ситуації

домінантою є ситуативні чинники як перемінні. Скажімо, українці й молдовани попри здатність до активного білінгвізму стали такими саме під впливом історичних умов, які з часом і трансформувались в настанову. І навпаки, росіяни від початку заснування імперії розвинули в собі настанову достатньої одномовності – саме через історичну імперську чи метрополійну (зокрема для росіян-колоністів на території України) зверхність, яка реалізувалася через експансію російської мови в напрямку місцевих мов.

У ретроспективі на території, де місцева мова (українська) потрапила під вплив зовнішньої (російської), якщо перша підлягла інтерференції на лексичному рівні, то відповідає терміну «койне» (у ній є чимало лексичних одиниць тієї метрополійної), але на фонетичному рівні все одно безперечно домінують одиниці місцевої. Носій такої мови може жити вже й на території метрополії, проте ідентифікуватися як українець (чи грузин, чи білорус). По-простому це називається «акцент». У зворотньому напрямку (із впливом місцевої мови на зовнішню можна говорити про таку форму реалізації останньої мови, як її територіальний варіант (на кшталт іспанської в Аргентині чи Коста-Ріці).

Літературні форми обох мов (досконалі стандарти) – компонентів імперського білінгвізму – при цьому займають вузьку сферу функціонування, але з більш високим статусом за розмовну форму, – освіту, мистецтво, науку. Що ж до ділової сфери, то відповідну функційно-стильову субстанцію важко сприйняти як компонент певної національної культури – саме через невизначеність характеру її походження: ситуація чи настанова відіграла тут вирішальну роль? Але те, що ті ж канцеляризми закріпились у мовному коді упродовж значного історичного періоду, не викликає сумніву і спричиняє надмірну їх перевагу під час мовного вибору – як функційно-стильового, так і мовно-національного. Це є прикладом перетворення чинників ситуативних на настановні, коли етнічна приналежність мовної одиниці, здається, вже не усвідомлюється. На рівні ж психіки це йде не на користь місцевої мови, підлеглої ситуативним чинникам. Як було вже зазначено, це стосується саме канцеляризмів – у процесі деформації у складі фраземи, коли структура може бути від російської мови, а фонетична реалізація – від української (на кшталт «виключення із правил», «єсть предложення», «відчит по плану», «поставити задачу», «знаходиться в командировці» тощо).

Такі певною мірою спільні граматичні моделі в обох мовах утворилися через уживання спільної лексики; при тому зведено до мінімуму використання іншомовних запозичень, які також є спільними лексично й уживання яких принципово ситуації не змінює у сенсі фразеологічної (синтаксичної) структури, але на морфологічному рівні підвладне мовним законам, тобто є оберегом норми (форми на кшталт «прогнозування ситуації», «аналізована проблема» тощо).

Надалі нашою метою буде не суто етимологічний чи граматичний аналіз, а розвідка з метою визначення елементів органічності в українській мові. Так, фонетичний рівень апіорі найбільш органічний у мові, адже саме з нього починається кодифікація будь-якого слова. Ідеальний мовець спонтанно вимовить це слово так, як йому зручно; носії одного з ним діалекту вимовлять те слово так само; зрештою в національній мові воно буде кодифіковане певною мірою компромісно щодо різних діалектів цієї мови.

Мова – як відображення й елемент природи – взагалі має один лише матеріальний чинник – звуки, і вони природно є різними в кожного етносу (укр. гаў – рос. гаф). Саме фонетика, за визначенням, не диференціює мови світу на розвинені й нерозвинені, просто одні носії бувають агресивніші за інших (як казали греки – чия влада, того й мова).

Для прикладу візьмемо діалектну одиницю «свадьба». Воно відповідає давньому «сватба» як модель на позначення певної дії (ще: «косьба», «молотьба», «боротьба» тощо). Тобто твірна основа – логічна й семантично прозора: у цьому разі – від дієслова «сватати». Зрештою процес регресивної асиміляції призводить до утворення аналізованої нами форми: [свát'ба] – [свáд'ба]. До того ж бачимо, що інші приклади цієї моделі не кодифікувалися графічно, залишивши лише асимільовану вимову. Причина одна: аналізована одиниця просто не увійшла до словника літературної української мови (за наявності похідних «свати», «свах», «сватання»), поступившись місцем лексемі «весілля», що лише побічно розкриває семантику відповідного процесу. Зазначимо, що в літописах XII–XIII століть паралельно вживаються як «свадба», так і «весельє» [4, с. 28], що знову-таки доводить факт тогочасної опозиції книжних і розмовних одиниць.

Але найбільше прикладів органічного адаптування носіями української мови незручних для вимови слів знаходимо серед іншомовних запозичень, і тому побутове мовлення переповнене всілякими *kasus lingua* («ахтобуз», «трактор», «радіо», «транвай» тощо). Учені їх відносять до просторіччя (а то й суржику), хоча це також сфера діалектології: фонетика таких утворень логічно пояснюється за законами певних діалектів (тобто органічності). Спробуємо пояснити це далі.

Наприклад, одиниця «апріль» (квітень) з українською рефлексією «і» в закритому складі зустрічається в південно-західному наріччі нашої мови (натомість у південно-східному та північному – «апрель») [7, с. 136]. Зауважимо, що в цьому наріччі така рефлексія (чергування) взагалі є характерною рисою: «мід» (мед), «нарид» (народ), «міч» (меч) тощо.

У випадку трансформування «мави'ячий» у «мавлячий» спостерігається аналогія до форм із дисиміляцією у сполюці губного та [j] («куплю», «ловлю» тощо), принагідно: «сімня», «мнята» із прогресивною асиміляцією. Зауважимо, що в біології дисиміляція також виконує функцію спрощення – саме в напрямку органічності.

Цікавими прикладами є слова з початковим [i], де відбувається не лише кодифіковане відпадання («ігра» – «гра») чи консонантація («іти» – «йти»), але й заміна на інший голосний («юнь», «юль» – як транслітерація англ. June, July чи лат. jūnius, jūlius), а також історична бемольність, що опускає вимову до «и» («іграшка», «инчий», «иноді» тощо). Це пояснюється тим, що саме понижена вимова початкового [i] у слов'янських словах є найбільш наближеною до прадавньої, що доводить практика карпатських і поліських діалектів, де таку вимову збережено (тому відбувається лексична плутанина омонімічного типу: «ліс – лис», «сіла – сила» тощо). Зазначимо, що останнім правописом навіть повернені (як варіант) кодифіковані свого часу форми «иноді», «инколи», а також активними є в мовленні одиниці на кшталт «міні» («міні»). Річ у тім, що український середній [и] увібрив у себе етимологічні [и] та [ы] – через власне українську рефлексію праслов'янських [ь] та [ъ] – на відміну від інших слов'янських мов [3, с. 19, 20].

Частим у народній мові є перехід р/л, що відбувалося в адаптації запозичень. Скажімо, «ревізор» – «левізор» (дистанційна дисиміляція). Попри те, що найчастіше це відбувається в етранжизмах, слов'янська лексика також багата на подібні рефлексії (рицар – лицар, коридор – калідор, сребро – срібло, рибарь – рибалка). Або ще «палікмахтер» від важкого для вимови «парикмахер» (адаптація форманта «махер»). При цьому український кодифікований відповідник «перукар» є логічним, адже збережено семантику й використано традиційну словотвірну модель.

На відміну від інших слов'янських мов, в українській діалектній не зберігається сполука [kt], і виникає відомий варіант «дохтур» (дохторь), а також «трахтор», «прахтіка» [7, с. 132]. Подібна рефлексія відбувається й зі сполуки [vt]: «автобус» – «ахтобуз», хоча формант «авто» в українському мовленні доволі прийнятний, адже використовується навіть як окрема лексема.

Як приклад не лише фонетичної, але й семантичної органічності (логічності) наведемо одиницю «компанія» (компанія), утворену від дисиміляції за місцем творення (ще: «конпас»), де [o] може наближатися до [y] з виникненням варіанта «кумпанія», що у свою чергу викликає аналогію з лат. cum «разом» і rānis «хліб», тобто загалом – «разом їсти хліб» [9, с. 541].

У площині актуальності слід зазначити і про такий фонетичний феномен, як епентетичний [j], що допомагає уникнути збігу двох голосних в іншомовних словах. Скажімо, у прикладах «тіятир» (театр), «яроплан» (аероплан), «хвайтон» (фаетон), що характеризують діалектну мову, або у прикладах «соціяльний», «медіяльний», що не є літературними, хоча потрібно було б увести таке правило в український правопис. Окрім того існують кодифіковані слова, які початково вже засвоєні неправильно. Скажімо, варіант «Європа» етимологічно виводиться з фінікійського «єреб» (темрява, захід) і саме так був запозичений у грецьку мову. Пересічні громадяни за своєю звичкою не дізнаватися причини, а відразу виявляти своє невдоволення не думали, а чому «Євріпід» та «Еммануїл» не викликають у них протестів (за грецькою логікою – якщо Європа, то й Євріпід, а якщо Євріпід, то й Європа).

Отже, коли народна мова асимілює, адаптує, трансформує іншомовні елементи, це є доказом її сили та здатності до розвитку. Цьому допомагають окремі мовні закони, що характеризують українську мову. Розглянемо їх на прикладі південно-східних діалектів.

1. Голосний [a]. Поряд із кодифікованими «Олександр» і «Олексій» існує діалектний «Ондрій» (порівн. слц. Ондрей). Також в українській мові властива протеза – приставний [г] перед початковим [a] (кодифіковані «гармата» від пол. armata, «гарба» від тюрк. araba, некодифіковані «Гандрій», «Гамерика»). Однак зауважимо, що існує і явище діалектного «акання»: «аграном», «салдат», «канхвуз», «манашка» тощо. І навпаки – перехід а/о (як гіперизм – підсвідоме намагання уникнути уявної неправильної форми): «обракоса», «обтека», «опальсин» [8, с. 14–51].

2. Голосний [o]. Характерним явищем в українській мові, зокрема в мовленні, є наближення о/у, що в слабкій позиції де-не-де навіть літературно кодифіковане (гоулубка, коужух, дієслівний суфікс –ува–), а в діалектній мові – навіть у сильній позиції (удин, утрава). В етранжизмах наявні численні зворотні приклади: кокоруз, кохвайка [8, с. 50].

3. Голосні [e], [и], [i]. Ми вже побічно зазначали, що часто в органічній мові з'являється рефлексант [i] (обізяна, опіндіцит, більзін). Також відбувається традиційне наближення е/и (джерпер – женпир, іменини – минини), і/и (индик, гитара), що більш характерне карпатським діалектам.

4. Приголосний [ф]. Етнічне уникання цього звука відоме, хоча південно-західне наріччя часто робить вибір саме на його користь (порівн. південно-східні «хвігура», «Хведорка», «кохве» та південно-західні «фате», «фіртка», «форий»). Рефлекс [хв] настільки призначений, що навіть такі важкі для вимови одиниці, як «хвальсихвікація» (Черкащина), «платхворма», «тіліхвон» (Запоріжжя), фіксуються в народному мовленні. Зауважимо, що наявні в цьому випадку й інші рефлексії [ф]: «хівраль», «Ахрика» [Мудре], «асвальт», «портвель», «кургон» (фургон) [7].

5. Твердий приголосний перед [e]. Це характерна риса української мови (нерви, інструмент, ректор, емблема) – поряд із власне українським [и] та м'яким кінцевим [ц']. Російська мова, як відомо, дає тут протилежну рефлексію – м'яку (разом із білоруською, польською та словацькою), натомість у «твердій групі» поряд з українською – чеська, словенська, македонська, сербська, хорватська). Колись нові етранжизми російське мовлення також намагалося реалізувати ближче до оригіналу (профэсор, пионэр, адэса), нині – «Ровэнта», «тонэр», «Дэшам».

6. Твердий кінцевий [р]. Зауважимо, що цей закон порушується саме в діалектній мові, де ще з давньоукраїнської мови збереглася така м'якість (переважно в карпатських діалектах). Проте й у південно-східному наріччі маємо приклади «квартиря» [7, с. 162], «сахарь», «дохтарь», «догоряє» (пісенне), але там само і «шохвер», «тигир» (тигр), «центир».

7. Метатеза. Переставлення складів також є ознакою адаптації запозичень. Відомий випадок, коли південно-західний «боднар» (із пол. *bednarz*) відповідає південно-східному «бондар», що кодифікований уже як літературний. Причому одиниця ця широко вживана – у вторинній формі – як прізвище (Бондар – Боднар, Бондаренко, Бондарчук – Боднарчук тощо). Ці приклади доволі давні і не сприймаються вже як адаптовані етранжизми (як-то кропива, намисто, долоня), але більш пізні також зазнають аналогічних змін (свого часу такими стали «каніфоль», «футляр», «марганець» – відповідно з іт. *colofonia*, нім. *Futteral, manganerz*). Органічність цього явища важко заперечити, адже такі форми утворюють часто малі діти (наприклад, «теритенал» – інтернат) або пари виникають через етимологічну невизначеність («конопля» від лат. *canapis*). Проте в діалектній часом зустрічається метатезований варіант «колопня» («коло пня»). Ну і зрештою етранжизми: «булгахтирь», «нервоз» (бо нерви), «саша» (шоше), «ланпасейка» (від *monpasse*) [8, с. 242].

8. Дієреза. Це найхарактерніша ознака редуції та органічності мовлення (свому, твому, шо, за(й)шли, при(й)шли, добри(й) день / добрудень, пі(й)шли, мого, свого тощо. На рівні фонетичної морфології редукуються також дієслівні форми 3-ї особи однини (дума, пита тощо).

На морфологічному рівні хочемо коротко проаналізувати деякі органічні мовні форми періоду «українізації» 20–30-х років ХХ століття, виокремлені нами зі щоденників українського вченого Сергія Єфремова [5], що сьогодні сприймаються вже як ті ж діалектні. Так, модель іменників у формі родового відмінка множини («питаннів», «відповідів», «статтів») пояснюється пошуком аналогії в південно-західному наріччі з формами чоловічого роду, а органічність тут полягає у прагненні спростити до однієї моделі граматичну ситуацію. І навпаки – вибір форми жіночого роду за аналогією до іншомовних запозичень: «санаторія», «заля», де друга форма, скажімо, використовується в усіх слов'янських мовах, окрім російської та чеської, що калькували нім. *Saal* на противагу фр. *salle* (ще д/англ. *sele*).

Своєрідна просторічна логіка присутня у творенні слівформ (за згаданими традиціями було б слівформів – В. Д.) українцями, які народилися за кордоном. Наприклад, польські студенти – вихідці з українських сімей – підсвідомо використовують такі органічні моделі: «квіттам» (замість квітами) – певно, за аналогією до листям (якщо використовувати варіант «квітами», то відповідно буде й «листями»), неологізм «косміти» (утворений від метафори «космічний лад»); пісенники як ознаку милозвучності народних пісень виявляють вокалічне закінчення усіх римованих рядків: «Ой текла прозора річка, // Та блакитная водичка. // Ой піди, піди умийся – // Буде чистим твоє личко».

У діалектологічній морфології існує поняття аналогії, коли іменник 2-ї відміни «Данило» відмінюється як іменник 1-ї (за асоціацією «Микола»), оскільки має вокалічну флексію (Данили, Данилою тощо, звідки й прізвища на кшалт Кирилла), іменник мішаної групи «лікар» відмінюється як іменники твердої групи («лікарьом» – «доктором»); а «Одеса» як назва іншомовного походження, певно, асоціюється з чоловічим родом, і тому давала в народному мовленні жителів Херсонської губернії рефлекс «Одес» (аналогічно – «фортеп'ян»). Слова ж, які не сприймаються як іншомовні, дають протилежний ефект: «хрукта», «своєї доми» (південно-східне наріччя).

Отже, вокалічність флексій (так звана милозвучність) характерна українській мові через аналогію: до форми 2-ї дієвідміни («курить» – «куре», «ловить» – «лове», а також «робе», «носе», «ходе» тощо – особливості степових говірок південно-східного наріччя, хоча за зазначеного уже нами звуження діалектної сфери до певного наддіалектного койне ці риси характерні вже для загального масиву українського мовлення); до форми жіночого роду (лат. *mūs*, ст/сл. *мышь* – «миша», нім. *Kartoffel* – «картопля», басейн – «базина», бо копанка, вода, криниця, чи й за моделлю назви підприємства – цукроварня, гуральня, їдальня тощо), ще: «обрикоса», «тунеля», «літра»).

Як аналогію можна пояснити не лише подібне прагнення («свинів», «яблуків» – як «батьків», «вовків» або до його – як його) чи іншу діалектну логіку («дорогий» – «дорожший» – як «легший», або «дорожчий» – тобто «дорожчий», а не «дорожчий»), а й нині марковані як кальковані явища: «у Каховкі», «на дорогі», «їздю», «носю» (з боку логіки: бо «Каховка», «дорога», «їздити», «носити»).

Є й більш промовистий приклад: числівники «сорок» та «дев'яносто», що були свого часу волюнтаристично введені в мову, донині цілком логічно в південно-західному наріччі живуть у первинній своїй формі. І якщо «чотиридцять» («чотиридесят») сприймається дещо незвично (певно, через зручність лаконічної форми «сорок»), то дев'ятьдесят логічніше (органічніше) за «дев'яносто» навіть відповідно до математичної логіки.

Деякі діалектні форми є органічними і в граматичних зв'язках у синтаксичних конструкціях. Скажімо, «де ти йдеш» або «мені болить голова», де в першому разі мова йде про напрямок руху (куди) і маємо майже повну синонімію, а в другому виділене слово більш логічне за літературний варіант, оскільки саме таким чином голова сприймається як невіддільна від усього організму і тому вона «болить мені», а не «у мене».

Повертаючись до запозичень, серед інших морфологічних рис у сфері їх сприйняття через призму мовної органічності можна визначити, скажімо, особливості словоскладання: «лісапет» (велосипед) – редуція першого

складового форманта та оглушення кінцевого дзвінкого приголосного призводить зрештою до порушення первинної семантики та граматики складного слова, але мета – полегшити вимову – досягнута (аналогічно «мацаклет» від «мотоцикл»). Було й намагання зберегти двокомпонентну граматичну форму, але тоді наявні або фонетичні зміни («мотоцикел»), або дещо нова форма («веломашина»); «яроплан» (аероплан) – редукція першого форманта, проте зі збереженням другого (як «яродром»). Зрештою українська мова кодифікувала свій органічний та логічний відповідник «літак». Слід зазначити, що й кальки «паровоз», «поїзд» отримали логічного відповідника «потяг», оскільки формант *-воз* є винятковим на українському ґрунті (слід би вже тоді «паровіз»), а друга калька мала не лише залізничну ознаку (наприклад, «весільний поїзд»).

На власне семантичному рівні органічність (більшою мірою – логічність) мови безпосередньо пов'язана з етимологічною прозорістю, яка може бути прямою повною мірою, коли українська лексема омонімічна іншомовному чи праслов'янському оригіналу як за звучанням, та і за значенням («льох» – від д/нім. *loch* «підвал, в'язниця»; «куля» від д/нім. *Kûle* «шар, куля», порівн. «гуля»; «міна» – від фр. *mine* «вираз обличчя»; «кордон» – від фр. *corde* «шнурок, мотузка», порівн. корд «струна», тюрк. «шабля», діал. «меч»; «кохати» – від псл. *koхати* «любити»; «лава» – від псл. *lava* «дошка для сидіння»; «мережа» – від ст.сл. *mrъжа* «сітка», порівн. «мережка» – «узор, плетиво»); прямою неповною мірою, коли повна омонімічність наявна або за звучанням, або за значенням, а друга характеристика виявлена недостатньо («дріт» – від нім. *Draht* з аналогічним значенням. Наявне у всіх слов'янських, окрім російської; «забобон» від і/є *bha* «страховище»; «корок» – від нім. *Kork* з аналогічним значенням, лат. «пробковий дуб». Використовується у всіх слов'янських, окрім російської; «кошти» (у всіх слов'янських мовах – «витрати, харчі, ціна» – від д/нім. *koste* з аналогічним значенням; «міркувати» – від нім. *merken* «розуміти»; «мандрувати» – від нім. *wandern* «блукати» (порівн. слц. *vandru* «мандри» та діал. «вандрувати»); «брухт» – від нім. *bruch* «тріщина, пролом»).

Трапляються випадки деякого переосмислення (метафоризації) лексем – як іншомовних, так і давно засвоєних українською мовою [8]. Наприклад: «сахарниця» («сахарка») – «діабет» (асоціація за головною ознакою хвороби – порівн. «кропивниця»); «фундук» – «фундамент» (асоціація за ознаками сундука – міцністю та стійкістю); «талан» – «везіння» (швидше за все від тюрк. «талант» – «здобич» (від чого назва грошової одиниці), а також казах. «щастя» (ближче до українського значення). Зазначимо, що поряд із відповідником «безталанний» існує ще й «невдаха». Зрештою Тобто паронімічна пара «талан / талант» має спільні семантичні риси, але розрізняється принципово: «має талант, але не має талану»; «талановитий, але безталанний».

Лексичний рівень органічності співіснує з усіма нами розглядуваними вище, утім цікавий він порівнянням лексики місцевої української мови та метрополійної російської. Термін «метрополійна» вживаємо тому, що ця мова залишається підсвідомо такою (як, скажімо, англійська в Індії) у доволі значної частини пересічних громадян України. Такий зв'язок цих постколонійних мовних субстратів відзначається у світовій лінгвістиці як актуальний через подібність лексем, морфем, термінів, фразеологізмів. Водночас, за твердженням російських учених, половина лексики сучасної російської мови – церковнослов'янська за походженням, а друга половина – спільна східнослов'янська. Тому російська графіка передає фрикативний (чи фарингальний) [г] у словах «его», «нового» тощо, а також у запозичених «бульон», «грамм», «адреса» (в оригіналі взагалі – *address*). До речі, навіть «Іван» до XIV століття передавався через подвоєння: «Іваннь» (гр. *Ιωαννης*), хоча первинним було д/євр. *Ybchānān*).

Українська мова зберегла також такі одиниці, зважаючи на їх органічність. Наприклад: «село» (від псл. *selo* «пашня», у південних слов'ян – *sedlo* «поселення»); «суто» («повною мірою» – від псл. *suti* «повно», у слов'янських – «багато, густо»); «влучити» (від ст/сл. «оулоучити» з аналогічним значенням, хоча етимологія кореня –*лук* зводиться до значення «вигин, дуга», і тому «влучити», певно, є вторинним від *лук* «зброя; «упевнений» – слов'янські мови репрезентують як «міцний, надійний» (слц. *revnu*, пол. *rewnu*); «прати» (знову-таки у всіх слов'янських, окрім російської) – від псл. *prati* з аналогічним значенням, аналогічно лит. *periti* «бити банним віником»; «стегно» – від ст/сл. *stegno* (аналогічно у слов'янських мовах крім російської); «стріха» – від ст/сл. *strъxa* (порівн. лит. *striegti* «крити дах»); «прапор» – від псл. *rogrogъ* «летіти, парити, перо» [9].

Звісно, згадуємо тут і фразеологію, хоча зауважимо, що значний масив одиниць становлять запозичені (латинські, грецькі оригінали) та кальковані (з російськомовним посередництвом). Саме це й становить небезпеку їх нелогічності (неорганічності). Наприклад, у стилістично нейтральній сполуці «нехай це тебе *не обходить*» виділена частина має значення «не зачіпає», хоча семантично частка *не* в такому разі заперечує це значення (заперечує заперечення) і таким чином, навпаки, утворює стверджувальний варіант – саме «зачіпає». Більш логічною була б зворотна сполука «нехай це тебе обходить» (тобто «проходить поряд»). Така семантична невідповідність відбулася через тупе калькування російськомовної одиниці «пусть это тебя не касается», що є логічною на своєму ґрунті.

Із синтаксичного боку, органічність фразеологізмів полягає в їх структурній простоті: фразема складається переважно з двох компонентів, поєднаних різноманітними зв'язками: зіставлення («У хаті Ілля, а на людях – свиня»); порівняння («Голова без розуму, як хвінар без свічки»); причини / наслідку («Умирає людина – остається імня»); допустовості («Хоть злидні, зате з перцьом») [7]. Отже, органічність фразеологічної структури, як

і народнорозмовного синтаксису взагалі (і діалектного зокрема) полягає в таких рисах, як неповнота речення (редукованість), двоскладність, переважна двокомпонентність (лаконічна).

Висновки

1. У межах розгляду питань неорганічної двомовності та органічної побудови української мови відзначаються два чинники, що впливають на формування мовця, – настановні та ситуативні. Перші передбачають уроджені особливості, генетичні зв'язки, ідентичність, а другі – урахування історичних умов, коли нація може або згуртуватися, або навпаки – асимілюватися в панівну, агресивну чи метрополійну. У таких умовах підлеглі народи стають білінгвами (або й полілінгвами), а метрополійний – монолінгвом.

2. Російська мова, носії якої з початку заснування імперії розвинули в собі настанову достатньої одномовності, здійснювала відкриту експансію в напрямку місцевих (підлеглих) мов. Це призвело до того, що місцеві мови зазнали російськомовного впливу через калькування мовних одиниць на всіх рівнях мови, і якщо літературна форма (стандарт) при цьому займає вузьку сферу функціонування, то розмовна, хоча й нижча за статусом, – широко. У діловому стилі мови, наприклад, етнічна приналежність мовної одиниці може й не усвідомлюватися, але в діалектній / розмовній мові саме ця ознака є домінантною. Саме це зберігає українську мовну органічність і національну ідентичність.

3. Під час запозичення мовних одиниць з інших мов у діалектній / розмовній формі відбувається їх адаптація з метою утворення форми, що буде зручною в мовленні. Саме так утворені мовні форми на кшталт «палікмахтер», «дохтур», «радіво», «транвай», «апріль», «юль» тощо, які, можливо й не логічні, але органічні за законами певних діалектів. Якщо ці процеси відбувалися упродовж останніх ста – півтора ста років, то є й більш ранні видозміни на кшталт «сімня», «мнята» «инчий», «иноді» «міні». Часом видозмінена форма є й логічною відповідно до етимології (наприклад, «кумпанія» походить від лат. cum «разом» і rānis «хліб», тобто загалом – «разом їсти хліб»).

4. Така здатність народної мови асимілювати, адаптувати, трансформувати іншомовні елементи доводить її силу та здатність до розвитку. Це доводять і ситуативні зміни – наприклад, форми «доброго дня», «доброго вечора» на сьогодні є загальноживаними в розмовному мовленні попри опір мовників-пуристів. У такому варіанті вони є логічнішими, адже це не так констатація, як щире побажання. Або форми родового відмінку топонімів *Херсону*, *Парижу* тощо, які не так логічні за попередні з флексією –а, настільки активно увійшли в публіцистичний дискурс, що навряд чи мовний закон упорється з цим. Тобто варто просто констатувати реалії розвитку української мови.

5. Як би не розвивалася наша мова структурно, це наразі не так важливо, як її функційний розвиток, що ще більш посилюється в часи війни з колишньою метрополією. Після досягнення ознаки, яку ми назвали «не соромитися своєї української мови» з'явилася нова ознака – «пишатися / поважати свою українську мову». На жаль третя подальша ознака – говорити лише своєю українською мовою – залишається поки що не такою активною, як хотілося б, але активних її носіїв стало набагато більше.

Список використаної літератури

1. Конституція України. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 1996. № 30. Ст. 141. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/constitution>
2. Про забезпечення функціонування української мови як державної. Закон України. Відомості Верховної Ради (ВВР). 2019. № 21. Ст. 81. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19#text>
3. Ткаченко О.Б. Українська фонетика на історико-типологічному тлі. Мовознавство. 1998. № 2-3. С. 14–25.
4. Франчук В.Ю. Відбиття процесу розвитку східнослов'янських мов у списках давньоруського літописання. *Мовознавство*. 1993. № 2. С. 27–31.
5. Єфремов С. Щоденники. 1923–1929. Київ, 1997. 848 с.
6. Демченко В. М. Органічна та неорганічна українська мова : монографія. Херсон: Мрія, 2003. 188 с.
7. Мудре слово: Прислів'я та приказки в говірках Нижньої Наддніпрянщини / Укл. В. Чабаненко. Запоріжжя, 1992. Вип. 2. 168 с.
8. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини / Укл. Чабаненко В.А.: у 4 х т. Запоріжжя, 1992.
9. Етимологічний словник української мови: у 7 томах. Т. 2. Київ, 1984.

References

1. Konstyutsiya Ukrayiny [Constitution of Ukraine]. Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny [Information of the Verkhovna Rada of Ukraine]. 1996. № 30. St. 141. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/constitution>
2. Pro zabezpechennya funktsionuvannya ukrayins'koyi movy yak derzhavnoyi. Zakon Ukrayiny [On ensuring the functioning of the Ukrainian language as the state language. Law of Ukraine]. Vidomosti Verkhovnoyi Rady [Information of the Verkhovna Rada of Ukraine]. 2019. № 21. St. 81. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19#text>
3. Tkachenko O.B. (1998) Ukrayins'ka fonetyka na istoryko-typolohichnomu tli [Ukrainian phonetics on a historical and typological background]. *Movoznavstvo* [Linguistics]. № 2-3. S. 14–25.

4. Franchuk V.YU. (1993) Vidbyttya protsesu rozvytku skhidnoslov"yans'kykh mov u spyskakh davn'orus'koho litopysannya [Reflection of the process of development of East Slavic languages in the lists of Old Russian chronicles]. *Movoznavstvo [Linguistics]*. № 2. S. 27–31.
5. Yefremov S. (1997) *Shchodennyky [Diaries]*. 1923-1929. Kyiv, 848 s.
6. Demchenko V. M. (2003) *Orhanichna ta neorhanichna ukrayins'ka mova : monohrafiya [Organic and inorganic Ukrainian language: monograph]*. Kherson: Mriya, 188 s.
7. *Mudre slovo: Pysliv"ya ta prykazky v hovirkakh Nyzhn'oyi Naddnipyanshchyny [A wise word: Proverbs and sayings in the sayings of the Lower Dnipro region]* / Ukl. V. Chabanenko. Zaporizhzhya, 1992. Vyp. 2. 168 s.
8. *Slovyk hovirok Nyzhn'oyi Naddnipyanshchyny [Dictionary of colloquialisms of the Lower Dnipro region]* / Ukl. Chabanenko V.A.: u 4 kh t. Zaporizhzhya, 1992.
9. *Etymolohichnyy slovyk ukrayins'koyi movy [Etymological dictionary of the Ukrainian language]: u 7 tomakh. T. 2.* Kyiv, 1984.